

<https://doi.org/10.70728/b.series.fil.v08.i09.041>

NAVOIY MUQATTAQOTINING SUXANLARI

Munira Xudoyorova,
Navoiy davlat universiteti
dotsenti, f.f.f.d. (PhD)

Annotatsiya: mazkur maqolada Alisher Navoiyning “Xazoyin –ul maoniy” devoni tarkibiga kirgan hamd, na’t, tasavvufiy va falsafiy qit’alari qit’alari tahlilga tortilgan.

Kalit so‘zlar: devon, qit’a, hamd, na’t, Jamshid jomi, muqattaot.

THE WORDS NAVOI’S MUQATTA’AT

Abstract: This article analyzes the hamd, na’t, Sufi, and philosophical qit’as included in Alisher Navoi’s *Khazoyin ul-Maoniy* divan. The study focuses on the thematic and artistic features of these qit’as, as well as their philosophical and mystical ideas..

Keywords: Divan, Qit'a, Hamd, Nat, Jamshids Cup, Muqattaat.

СЛОВА МУКАТТАОВ НАВОИЙ

Аннотация: В данной статье подвергнуты анализу хамды, нааты, а также суфийские и философские кытгы, входящие в состав дивана Алишера Навои «Хазойин ул-маоний».

Ключевое слова: диван, кыта, хамд, наът, мукаттаот

Kirish. Ulug‘ shoir “Xazoyin ul-maoniy” to‘plamidagi har bir devonni qat’iy ravishda Tanri taologa hamd-u sano va Rasuli akram Muhammad s.a.v. na’ti bilan boshlaydi. Va bu an’anani qit’a janridagi lirik asarlarining devonlarda joylashish tartibida ham davom ettiradi. Hamd mazmunidagi qit’alarda Haqqa tavallo qilish, iltijo etish, gunohlarga istig‘for aytish kayfiyati, chin bandalik, muslimlik shukronasi, Olloh rizosiga noil bo‘lish umidi kabi ma’nolar ifoda etilgan. Shu bilan birga, o‘quvchini Haq va haqiqatga da’vat etish, islom arkonlarini to‘la-to‘kis ado etishga undash, doimo yaxshilikka, ezgu ishlarga moyil bo‘lishga chorlash ruhi hamd qit’alarning mazmuniga singdirib yuborilgan. Jumladan, “Favoyid ul-kibar”dagi “Favoyid ul-kibar muttaqotining sarsuxanlari razzoqi alal-itloq banda ro‘zisin muqaddar qilibtur sa’y bila ortmasida aytur” sarlavhali birinchi qit’a ham fikrimizning yorqin isbotidir:

Haq taolo bandasining qismatin,

Chun azal devonida qilmish raqam.

Chun aning tag‘yirining imkoni yo‘q,

Negakim, qilmish o‘zi jafful-qalam.

Kimki, andin ortuq-o‘ksuk istagay,

Bordur oning jahli ortuq, aqli ham.

Tengri ehsonig‘a shod o‘lg‘an qilur,

O‘zni shodu mehnatidin elni ham.

Shokir o‘lmay ulki, ozu hrsdin,

Doimo etgay o‘zni g‘amgin, kimga g‘am?! (4, 722)

Tangri bergan ne‘matlarga shukr qilish, o‘zni halol mehnatu mashaqqatda chiniqtirish, o‘tkinchi dunyoning hoy-u havaslari uchun g‘amgin bo‘lmaslikka da‘vat hissi yoritilgan mazkur qit‘ada Navoiy lirik qahramonining go‘zal insoniy fazilatlarini ham yorqin namoyon bo‘lgan. Na’t mazmunidagi qit‘alarda esa Muhammad s.a.v.ning ta’rif-u tavsifi keltirilib, payg‘ambarimizga ato etilgan mo‘jizalar bayoni badiiy tafakkur imkoniyatlaridan keng foydalanib, nihoyatda ta’sirchan tasvirlanadi. Quyidagi “Hazrat risolatpanohning mo‘jizanamo barmog‘i ta’rifidakim, qamar shaqqida yadi bayz ko‘rguzdi” sarlavhali qit‘a ham mulohazalarimizga bir dalildir:

Muhammadi arabiy barmog‘i ishorat ila

Sipehr xonida oy qursin ul sifat oson.

Ikki oydirki, bir nonni xoni ichra Xalil,

Aningdek ikki ushatmoq emasturur oson. (4, 722)

Ma’lumki, tasavvuf axloqi, madaniyati va tafakkuri Islom dini va ma’naviyatining ajralmas qismidir. Tasavvuf ta’limoti irq, elat, millat, mazhab kabi aqidalaridan ancha balandlab Haq va haqiqat, muhabbat va ma’rifat dunyosida erkinlik nafasi bilan umrguzaronlik qilish demakdir. Chinakam tasavvuf odamni har qanday tuban fikr, g‘ayri axloqiy ofatlardan xalos etadi. Mutasavviflarga ko‘ra, tasavvuf telba, devonani valiyga, gumroh, johilni ma’rifatning ulug‘ darg‘asiga aylantira oladi. Haqiqatan, ahmoq, nodon, olchoq, tabiati maydakash kimsani ham irfoniy ta’lim-tarbiya o‘zining noqisliklari hamda tuban fe’l-atvoridan istihola qiladigan, ishq va ma’rifatni har narsadan butkul ustun ko‘radigan butun bir shaxs maqomiga ko‘tarishga qodir qudratga ega. Bunga ishonch hosil qilish uchun, ayniqsa, Alisher Navoiy qit‘alariga diqqat qaratish lozim. Shoirning o‘zi “muqattaot”i – qit‘alari ta’rifidagi bir qit‘asida mana bunday degan edi:

Mundoq muqattaotkim, men yig‘misham, erur,

Har biri hadiqai xirad aylar uchun farog‘.

Majmuin o‘yla kishvare anglaki, sathini

Hikmat suyidin aylamisham qit‘a-qit‘a bog‘. (4, 732)

Darhaqiqat, Navoiy qit‘alarini butunisicha aql, ma’rifat, fikr, ma’no tuhfasidan iborat bir mamlakat deb tasavvur etadigan bo‘lsak, uning yuzasini ulug‘ shoir hikmat va donishmandlik suvi bilan sug‘orilib, ko‘kartirilgan alohida-alohida bog‘ va gulzorga qiyoslaydi. Shuning uchun ularda mavzular rang-barang, turkum-turkum bo‘lib bir-biridan ajraladi. Tasavvufiy mohiyat va haqiqatlar ifoda topgan qit‘alarni ana shulardan biri, desak to‘g‘ri bo‘ladi. Kuzatishimizga ko‘ra, ularning soni “G‘aroyib us-sig‘ar” devonida nisbatan ko‘proq. Ma’lumki, tasavvuf va so‘fiylik falsafasining asosiy, ayni paytda eng murakkab masalasi fanodir. Quyidagi qit‘a mazmuni mana shu haqda:

Kimki o‘zluk imoratin buzdi,
Bo‘ldi naqdi fano aning muzdi,
Ul imoratni buzmayin solik
Bo‘la olmas bu naqdg‘a molik. (1, 719)

Bu satrlar vositasida tariqat yo‘liga kirgan yo‘lchi, ya’ni solik erishishi nihoyatda zarur bo‘lgan natija – “o‘zlik imorati”ni vayron etishga da’vat qilingan. O‘sha “imorat”ni buzish esa nafsni yengish va to‘la isloh etishdir. Sayri suluk sirlaridan boxabar kishilar buni juda teran anglashgan. Shu bilan birga, tariqatning tajribalaridan xabardor solik yoki tolib riyokorlikdan voz kechib, “dayri fanog‘a kirib” “musulmon” bo‘lish haqiqatini ham osongina idrok qilgan:

Riyoiy Ka‘badin dayri fanog‘a
Kirib, gar butqa zohir qildim imon.
Meni yozg‘urma, ey shayxi riyoiy,
Men gar kofir edim, bo‘ldim musulmon. (3, 706)

Ulug‘ mutafakkir shoir bir g‘azalida “Tengri Razzoq keldi ro‘ziy uchun aylama o‘zni xalq aro muhtoj”, deya orifona ko‘rsatma ham beradi. Bu ayni paytda sabrli bo‘lish, Odam avlodidan hech bir kishiga muhtojlik sezmaslik uchun boshga qanoat tojini kiyishga chaqiriq hamdir. O‘zi mansub bo‘lgan naqshbandiylik yo‘lini Navoiy “Qanoat naqshining ifshosi-yu naqshbandiya tariqining adosi” deb nomlagan qit‘asida “qanoat tariqi”, deya ta’riflaydi va uning ta’lim-tarbiya tizimi shartlarini birma-bir izohlab beradi:

Qanoat tariqig‘a kir, ey ko‘ngul,
Ki, xatm o‘lg‘ay oyini izzat sanga.
Desang shoh o‘lay yer-u ko‘k basdurur,
Bu bir taxt-u chatiri rif‘at sanga.
Fano shu‘lasida yoshur jismni,
Kerak bo‘lsa zarbaft xil‘at sanga...
Damingdin yiroq tutmag‘il hushni,
Ki yuzlanmagay har dam ofat sanga.
Bu to‘rt ish bila rub‘i maskun aro,
Chalinmoq ne tong ko‘si davlat sanga.
Bu ohang ila bo‘lg‘asen naqshband,
Navoiy, agar yetsa navbat sanga. (1, 708 – 709)

Adabiyotlar tahlili va metodlar. Ushbu qit‘a qator ustoz navoiyshunoslar, jumladan, akademik A.Qayumov, fan doktorlari O.Usmonov, N.Komilov, I.Haqqul, S.Olim kabilar qatori bir necha xorijlik tadqiqotchilar tomonidan ham sharhlangan va talqin qilingan. She’rda boshdanoq ma’naviyini moddiydan (“Fano shu‘lasida yoshur jismni kerak bo‘lsa, zarboft xil‘at sanga”), moddiyini ma’naviy holatdan ustun qo‘yib (“Yetar lola butkan qoya qullasi murod o‘lsa gulgul hashmat sanga”) naqshbandiylikning to‘rt asosiy shart va talablarining sharhlanishi o‘quvchini baytlarning ham zohiriy, ham botiniy ma’nolari ustida keng mulohaza yuritishga rag‘batlantiradi. Masalan, quyidagi bu baytni olaylik:

Vatan ichra sokin bo‘lib soyir o‘l,
Safardin agar bo‘lsa mehnat anga.

Albatta, inson boshqa o‘lkalarga safar qilganda turfa xil qiyinchilik, og‘ir yo yengil mashaqqatlar bilan yuzlashadi. Shuning uchun naqshbandiylik tariqatida faqat moddiy manfaat, dunyoviy huzur-halovatlarni ko‘zlab safarga shaylanish uncha qo‘llab-quvvatlanmagan. Naqshbandiyalar safar dar vatan deyilganda insonning tuban xulq, bashariy sifatlardan go‘zal axloq va maloikiy sifatlarga safar aylab, xulqiy kamolotga yetishishni ko‘zda tutishgan. Xalqdan Haqqa safar deb ham qaralgan va odamni hoyu havas, shahvat va jirkanch istaklardan butkul xalos qiladigan ushbu sayri sayohatga “safari sano” ham deyilgan.

“Hush dar dam” tushunchasining talqini berilgan

Damingdin yiroq tutmag‘il hushni,

Ki yuzlanmagay har dam ofat sanga, -

baytidan ko‘zlangan maqsad va haqiqat esa yanada teran va ibratli. Hush – aql, dam – nafas. Tasavvufda dam, nafas, vaqt Haq yo‘liga kirgan yo‘lchi – solikning faqat ma‘lum fursat, ya‘ni muayyan damdagi ruhiy kechinmalarini bildiradi. Dam hol sohibining qalbidagi ilohiy zavqu shavq demakdir. Solikning ongu shuuri, fikr-kechinmalari bu dunyo va uning o‘tkinchi g‘am-tashvishlari bilan aloqador bo‘lsa, dam ham ana shu dunyodir. U g‘am-anduhga berilsa, fursat ham g‘am-qayg‘u, quvonsa, dam shodlikdir. Nafas – solikning ma‘naviy olamida hokim va g‘olib bo‘lgan tushunchalar. Barcha ma‘naviy fazilatlar va ruhiy kamillik sir-asrorlari dam-fursat bilan qozoniladi. Agar inson har bir nafasini aqlu idrok bilan boshqarib, g‘ofillikdan muhofaza qila bilsa, u o‘zini har turli ofatu kulfatdan muhofaza qila oladi.

Natijalar. Dunyoni falsafiy idrok qilish, tiriklikning mohiyati, inson va insoniylikning asosi, borliqni harakatga keltiruvchi tabiatning ilohiy va azaliy, abadiy kuchi nimada degan savol Navoiyning tasavvufiy mavzudagi qit‘alarning mohiyatini tashkil qiladi. Ularda bu olamning haqiqatlarini teran mushohada qilgan yetuk tariqat sohibining ma‘naviy qiyofasi yorqin aks etib turadi. E‘tiborlisi, fikrni jonli isbotlash maqsadida irfoniy mavzudagi qit‘alarda talmeh san‘atidan unumli foydalanilgan. Jumladan, quyidagi qit‘ada ham ulug‘ shoir fikr-qarashlari talmeh vositasida oydinlashtirilgan:

Sinuq safolki, may durdin ichgali topsang,

Qabul aylamagil jomi saltanat Jamdin.

Ilikka kirs quruq noni, maosh uchun chekma,

Nishot ne‘matining minnatini Hotamdin. (4, 726)

Odam bu dunyoga nima uchun keladi? Hurlik va erkinlikda yashash uchun. Alisher Navoiy nazarida qanoat tushunchasi – erkinlik tushunchasidan ajralmasdir. Mana shuning uchun ham ulug‘ shoir she‘rlari, doston va nasriy asarlarida qanoatli bo‘lishni qayta va qayta targ‘ib qilib, qanoat tuyg‘usining xayrli xosiyatlarini so‘zlaydi.

Ma‘lumki, “badiiy obraz – adabiyot va san‘atning fikrlash shakli, olam va odamni badiiy idrok etish vositasi, badiiylikning umumiy kategoriyasi”dir²⁷. Adabiyotshunoslikda “obraz – murakkab qurilma”, degan qarash bor. Uning murakkabligi shundaki, goho birgina so‘z yoki ibora o‘z tarkibiga bir necha fikr va tushunchani mujassamlashtiradi”²⁸. Chunki qit‘alarda shaxs

²⁷ Куронов Д., Мамажонов З., Шералиева М. Адабиётшунослик луғати. – Тошкент: Академнашр, 2010. – Б. 44.

²⁸ Хаққул И. Навоий шеърларида сўзнинг образга айланиши асослари / Навоийнинг ижод олами. 2-китоб. – Тошкент: Фан, 2011. – Б. 5 – 13.

erki va hayotsevarlik kayfiyati badiiy ifoda topgan. Shu ma’noda, qit’a, eng avvalo, moddiy hayot, real voqelik, kundalik turmush manzaralari bilan chambarchas bog‘liq. Ammo qit’ani islom dini va tasavvuf falsafasidan xoli talqin qilish Sharq mumtoz adabiyotining ijodiy tafakkuriga biryoqlama baho berishdir. Ilmda aytilishicha, Sharqda azaldan o‘ziga xos falsafiy qarashlar, nazariyalarni yaratishga moyillik ancha kuchli bo‘lgan. Ammo bu yo‘lda e’tiqod sofligidan sira-sira chekinilmagan. Tasavvuf istilohlari adabiyot ahliga islom dini aqidalariga to‘la sodiqlikni va bu dunyoni ramzlar orqali falsafiy anglash imtiyozini bergan²⁹. Darhaqiqat, qit’alar ham tasavvuf adabiyotida tariqat bosqichlari, shuningdek bu yo‘lga kirgan solikning rang-barang ruhiy holatlarini ifoda etadi. Yuqoridagi qit’ada ham fikr “sniq safol”, “Jamshid”, “Hotam” timsollari orqali anglashiladi.

Muhokama. Tarixdan ayonki, Jamshid qadimda hukmronlik qilgan Eron shohlaridan biri bo‘lgan. U juda ko‘plab ixtirolar ham qilgan. Shu kashfiyotlardan biri olamdagi barcha voqea-hodisotlarning sir-asrorini oldindan aks ettiradigan tilsimli jomdir. Alisher Navoiy fikrcha, qanoat jomi ana shu mashhur qadahdan ham ustundir. Qanoat sohibida bir siniq safolga may quyqasini quyib ichish imkoni bor ekan, u hatto Jamshidning sehrli jomini ham qabul qilmasligi lozim. Hotami Toyning himmatu saxovati asrlar mobaynida tillarda dovrug‘u doston bo‘lib kelgan. Ammo qanoat ulug‘ zotlar ham o‘z dostonlariga ega. Shunday ekan, ular shodlik va quvonch ne’mati uchun Hotamning minnatiga sabr qilishlari kerakmi? Yo‘q, albatta. Navoiy agar qo‘lingda quruq noning bor bo‘lsa ham, tirikchilikning o‘tkinchi tashvishi uchun Hotam minnatini ham bo‘yingga aslo olma deydi:

Ilikka kirs quruk noni, maosh uchun chekma,

Nishot ne’matining minnatini Hotamdin.

Alisher Navoiyning bunday nasihatlarini kishini tamagirlik va qanoatsizlikdan asraydi. Va ko‘ngilda osudalik, huzur-halovat tuyg‘ularini uyg‘otadi. Ammo qalb sokinligi, ruh xotijamligiga muyassar bo‘lish uchun ulug‘ shoir – faylasufning so‘zlariga quloq solish kerak bo‘ladi. Jumladan, quyidagi qit’ada bu haqda mana nima deyilgan:

Quloqda asra garonmoya so‘zniyu, fikr et,

Ki, dursiz o‘lsa, ne bo‘lg‘usidur sadaf holi.

So‘zungni dag‘i ko‘ngul ichra asrag‘ilkim, hayf

Kim, o‘yla durjni guhardin etkasen xoliy.

Bu durju ikki sadafni to‘la dur etkanga,

Zihe uluvvi guhar, balki gavhari oliy. (1, 710)

«Garonmoya so‘z» – chuqur ma’noli, foydali, kerakli so‘z. Navoiy she’rxonni ana shunday teran mazmundagi so‘zni qadrlashga chaqirib, uni: quloqda asra»sh kerakligini uqtiradi. Qit’aning dastlabki misrasida ikki narsaga da’vat qilingan: Birinchisi, qimmatbaho, ma’nodor so‘zni himoya qilish. Ikkinchisi – tafakkur qilish. Ulug‘ shoirning nazdida chuqur mazmunga ega qimmatbaho so‘z gavhar bilan tengdir. Ammo unutmazlik kerakki, sadaf ham, aslida, dur bilan yanada go‘zal. Uni huda-behudaga o‘rinda sarf qilib bo‘lmaydi. Shu sababdan

²⁹ Бертельс Е.Э. Происхождение суфизма и зарождение суфийской литературы // Избранные труды. Том III. Суфизм и суфийская литература. – М.: Восточная литература, 1965. – С. 419.

Navoiy o‘quvchiga yuzlanib, «Ki dursiz o‘lsa ne bo‘lgusidur sadaf holi» degan mulohazani bildirgan. YA’ni, dursiz sadafga o‘xshamaslik uchun:

So‘zungni dog‘i ko‘ngul ichra asrag‘ilkim, hayf,

Kim uyla durjni guhardin etgasen xoli.

Ko‘ngli va qulog‘ini so‘z gavharlari bilan boyita olgan oliyhimmat kishiga tahsini oliy guharigina emas, balki Haq taoloning nodir durlar nasib etadi.

Xulosa. Alisher Navoiyning barcha mavzudagi qit’alarning mohiyati, ifoda tarzi, fikr mavzusi betakror – o‘ziga xosdir. Ayniqsa, diniy-tasavvufiy mazmunlarda ijod qilingan qit’alar markazida nafs qutqularidan poklangan, bu olamning o‘tkinchi hoyu havaslaridan butkul uzilgan orif insonning o‘y-kechinmalari tursa, falsafiy mavzudagi qit’alarida Haq va inson, Haq va borliq o‘rtasidagi munosabatlarni ongu shuurimizga kengroq singdiradi, tushuntiradi. Xullas, Navoiy qit’alari mohiyati va mavzu ko‘lamiga ko‘ra, o‘zbek adabiyotida alohida bir bosqich bo‘lganki, buni yuqoridagi tahlillarimiz ham tasdiqlaydi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Куронов Д., Мамажонов З., Шералиева М. Адабиётшунослик луғати. – Тошкент: Академнашр, 2010. – Б. 44.

2. Ҳаққул И. Навоий шеъриятида сўзнинг образга айланиш асослари / Навоийнинг ижод олами. 2-китоб. – Тошкент: Фан, 2011. – Б. 5 – 13.

3.Бертельс Е.Э. Происхождение суфизма и зарождение суфийской литературы // Избранные труды. Том III. Суфизм и суфийская литература. – М.: Восточная литература, 1965. – С. 419.